

نظام اخلاقی قرآن کریم

نگاهی به اهمیت هدف و زبان اخلاق در تفسیر آیت الله مصطفی خمینی (ره)

محمد عبداللهیان

یکی از درخشان‌ترین امتیازات تفسیر گرامی آیت الله سید مصطفی خمینی (ره)، این است که مفسر عالی مقام در ذیل تفسیر آیات سرفصلی را تحت عنوان «اخلاق» گشوده است که در آن نکات اخلاقی و دقایق معنوی مستفاد از آیات قرآن کریم را بیان کرده است. جهت روشن شدن نوع، مفهوم، هدف، اهمیت و زبان اخلاق از دیدگاه مؤلف، به طور اختصار مطالبی آورده می‌شود.

مفهوم و نوع اخلاق

آنچه در مراکز علمی به نام اخلاق یاد می‌شود و در ارتباط با آن کتاب تألیف یافته و یا تدریس می‌شود یک نوع دانش خاص با هدف معین نیست بلکه تحت عنوان اخلاق از پنج دانش خاص با اهداف گوناگون و روشهای متفاوت یاد میشود که باید مشخص کرد که منظور مؤلف از اخلاق اسلامی کدام یک است.

۱. اخلاق معاشرتی: با هدف برقرار ساختن رفتار نیکو و محبت متقابل و زدودن خصومت و عداوت بین انسان و دیگران.

۲. اخلاق سیر و سلوکی: با هدف بیدار سازی انسان و هدایت قدم به قدم او تا پیشگاه قرب الهی.

۳. اخلاق توصیفی: و آن اخلاقی است که در مراکز رسمی تدریس می‌شود. و هدف از آن

روشن ساختن و توضیح دادن مفاهیم و مطالب اخلاق است تا دانشجو به درک معانی آنها نایل آید.

۴. اخلاق دستوری: و منظور از آن دستور و فرمانی است که از مقام آگاه به منظور رشد و کمال به انسان می‌رسد و اخلاق دستوری را می‌توان تشبیه کرد به پزشکی که با آگاهی از درد و درمان، برای مریض نسخه شفا می‌نویسد.

۵. اخلاق سیاسی: و آن مهارتهایی است که برای رسیدن به قدرت و مقام به کار گرفته می‌شود. و از آن سیاستمداران برای به دست آوردن قدرت و نفوذ بیشتر در مردم بهره می‌گیرند و هم اکنون باید دید و منظور مفسر بزرگوار از اخلاق چیست.

و اما اخلاق معاشرتی، اسلام در روابط انسانها در دنیا بهترین دستورات و ظریف‌ترین نکات را بیان داشته است به طوری که اگر دستورات دینی بکار بسته شود، جالب‌ترین و زیباترین زندگی و سعادت برای انسان تأمین خواهد شد و لکن مطلب اساسی و قابل توجه این است که دین، آبادی و سعادت دنیایی را نردبانی برای رسیدن به آخرت قرار داده است پس یک دستور دینی در عین اینکه محبت در بین انسان‌ها ایجاد می‌کند اگر آنان این دستور را بخاطر خدا بجا آورند آخرت آنان نیز تأمین می‌گردد مثلاً اگر کسی به پدر و مادر برای رضای خدا احسان کند این دستور هم دنیا را آباد می‌کند و رابطه محبت بین فرزند و پدر و مادر ایجاد می‌کند و هم موجب ثواب و رسیدن به رضای خداوند می‌گردد بنابراین دستورات دینی یک سکه دو رو می‌باشد که یک روی آن سعادت دنیا و آبادانی و روی دیگر آن رسیدن به قرب و آخرت است.

روی این جهت اخلاق اسلام را تنها اخلاق معاشرتی نمی‌توان نامید که فقط به محبت متقابل بین افراد انسان نظر دارد و به آخرت کاری ندارد.

اما اخلاق سیروسلوکی، البته اخلاق اسلامی سیروسلوکی است و به منظور رساندن انسان به خداوند می‌باشد و لکن با روشها و دستورات و هدفهای مخصوص به خود که در هیچ یک نمی‌توان یافت و تنها طریقه حقه سیروسلوک را از ائمه اطهار می‌باید طلب و جست و جو کرد.

به اختصار بیان می‌گردد که اخلاق اسلامی از نوع اخلاق توصیفی و سیاسی نیست و با این سنجش می‌توان گفت اخلاق اسلامی از نوع اخلاق دستوری و سیروسلوکی است، درحین اینکه اهداف اخلاق معاشرتی در آن تأمین می‌گردد و منظور مؤلف هم از اخلاق درست همین اخلاق سیروسلوکی است و آن عبارت است:

از مجموعه دستورات به دست آمده از قرآن و روایات ائمه اطهار به منظور سیروسلوک و رساندن انسان به مقام قرب، رضوان و لقاء خداوند.

از این رو مفسر عالی مقام در بیانات اخلاقی خویش همواره به لطایف و دقایق سیروسلوکی قرآن

وموعظه های بیدارساز، ارکان سلوک و موانع آن، دوری از غفلت، آراستن قلب با یاد خداوند، می پردازد. وبه هیچ وجه گفتارهایی که به هدایت انسان نمی انجامد روی نمی کند.

اهداف

اهداف عمده دانش اخلاق عبارت است از:

۱. تخلیه یعنی واراسته شدن انسان از هرگونه اخلاق زشت و پلید.
 ۲. تخلیه یعنی آراسته شدن انسان به اخلاق پسندیده و نیک.
 ۳. تجلیه یعنی منور ساختن باطن به نور حقایق الهی.
 ۴. فناء انسان به جایی برسد که بتواند فقط خدا را مشاهده کند و آنچه غیر اوست از چشمش محو شود او مشغول دیدار جلال و جمال کبریایی گردد.
- منظور اخلاق اسلامی این است که انسان را به این مراحل سیر دهد وبه سعادت واقعی برساند. می توان برای اخلاق اسلامی به بیانی نزدیک به روایات، ۳ هدف اساسی، یاد کرد.

۱. قرب

۲. رضوان

۳. لقاءالله

که دستورات سیر و سلوکی نخست ما را به جانب قرب می برد و سپس مشمول رضوان خداوند می گرداند، تا در نهایت انسان به لقاء خداوند نایل گردد.

مفسر عالی قدر با روح بزرگ و دانش استوار و قلب مهربان و دل سوزان و زبانی مؤثر و بیانی سازنده و گدازنده و گفتار بیدار آفرین و غفلت زدا، به طور مدام در بیانات خویش به تعقیب و تحقیق اهداف فوق پرداخته است و با تمام توان و بیان در صدد برآمده است تا با نجات انسان از ظلمت، شرک، ریا، عجب، غفلت و پلیدی ها، او را به عالم نورانی توحید، انس، رضوان و لقاء وارد سازد. قابل توجه این است که مفسر عالی مقام تمام مراتب یاد شده را با توجه به دقایق معنوی و لطایف باطنی نهفته در آیات و با استفاده از دلالت و اشارت قرآن کریم بیان می دارد. و با آنچه بیرون از مدلول آیات است نمی پردازد و این روش را به عنوان شیوه تفسیری خویش اعلام می دارد.

اهمیت اخلاق و اهتمام مفسر به آن

تزکیه نفس یا رشد و کمال باطنی و سیر و سلوک انسان به سوی خداوند از مطالبی است که خداوند بزرگ بعثت انبیاء و نزول کتب آسمانی و بویژه قرآن کریم را به آن خاطر قرار داده است. بعثت انبیاء دارای سه مقصد و هدف مقدس و بزرگ است

۱. جهاد و بسیج مردم و مبارزه در راه برانداختن ظلم و ستم .

۲. ایجاد حکومت عدل الهی .

۳. سازندگی انسان و هدایت و رساندن او به هدف نهایی خلقت و پیشگاه قرب الهی .

هدف از جهاد، زمینه سازی برای تشکیل حکومت الهی است و غرض از جهاد و حکومت فراهم آوردن زمینه مساعد سیر و سلوکی و سکوی پرواز به سوی خداوند . بنابراین تزکیه و آراستن باطن و زدودن موانع، همان رشد و کمال نهایی است که تمام انبیاء به آن جهت مبعوث گردیده اند و آنان از زندگی خود و در پی تحقق آن، در جهاد و تلاش بودند .

مفسر عالی مقام ما با اعتقاد به این مطلب، تزکیه را هدف اساسی و نهایی نزول آیات قرآن کریم می داند و می فرماید :

«ولما كان اساس الكتاب الالهي لهداية عائلة البشر الى الكمالات الاخلاقية والواصف الالهي، لا بد من الاشارة الى المسائل والمباحث» مؤلف در این گفته در واقع پاسخی ارایه می دهد به اینکه چرا در تفسیر آیات به مسایل اخلاقی و معنوی رو آورده و سرفصلی تحت عنوان «اخلاق و نصیحت» گشوده است و می فرماید : کتاب الهی بر پایه هدایت بشر به کمالات معنوی و صفات الهی نهاده شده است و از این رو می بایست به پیامهای معنوی آیات روی کرد و با گوش جان شنید و به آن دل سپرد .

با توجه به نکات یاد شده و اینکه ترقی معنوی انسان، هدف نهایی انزال کتب و ارسال رُسل می باشد، می توان به اهمیت علم اخلاق پی برد، زیرا اخلاق اسلامی تنها دانشی است که عهده دار این مهم است و در آن قوانین، ضوابط، میزان، ارکان، موانع و دستورات سیر و سلوک ترسیم گردیده است .

«اخلاق» و «علم مراقبت» توان و انرژی آن را دارد که انسان را با هر وضعیتی که دارد و در هر کجا که هست به حرکت و سیر و سلوک آورد و در تمام قدمها و حالات معنوی همراه و یاری رساند تا اینکه سالک، به مقصد و مقصود حقیقی واصل گردد و علم مراقبت با پیوندی که با هدف نهایی آفرینش دارد در میان علوم دینی، شریف ترین و برترین رتبه را حایز می باشد . متأسفانه اخلاق اسلامی در جامعه های اسلامی بویژه مراکز فرهنگی و حوزه های علمیه از جایگاه ویژه خود برخوردار نیست و با آن دانش شریف و عزیز به طور جنبی و حاشیه ای برخورد می شود حتی بسان سایر علوم مورد اهتمام و در متن درس و بحث قرار ندارد .

مفسر عالی مقام با توجه به این جایگاه و الای علم اخلاق کوشیده است که در تفسیر آیات از مباحث اخلاقی بهره گیرد و با طرح مطالب لطیف معنوی به خواننده روحی تازه و به اهداف

سیر و سلوکی آیات قرآن جامه عمل بپوشاند.

و نیز ایشان با اهتمام کامل توانسته است در تفسیر شریف خود دانش اخلاق را در جایگاه ویژه و شایسته خود قرار دهد و از مهجوریت و کم توجهی بکاهد. بالاتر اینکه مفسر ما بیان مطالب معنوی را از مهم ترین وظایف در تفسیر قرآن کریم می داند و می فرماید.

«وعلى كل حال يا ايها المفسر قم وانذر الناس عن السير في المفاهيم والتراكيب والنكات والخصوصيات وبشرهم بالسفر في حقيقة الكتاب وروحه وفي دققة هذا النموذج الالهي وشئونه حتى ينال العبد ما جاء لاجله الكتاب والله الهادي الى دار الحقيقة والعنوان.»

ایشان در این کلام بیان می دارد که وظیفه مفسر تنها پرداختن به بیان مفاهیم و نکات و خصوصیات کلامی نیست. و عمده ترین وظیفه او کوشش در هدایت و سوق مردم به روح قرآن کریم و مراتب معنوی آن می باشد.

زبان اخلاق

حضرت آیت العظمی امام خمینی «قدس سره» که سالیان متمادی به درس اخلاق در حوزه علمیه قم رونق بخشیده بودند، برای اخلاق بویژه در مکتب اهل بیت زبانی ممتاز و جدا از سایر علوم قایل می باشند و خود نیز با همان زبان درس اخلاق را بیان می داشتند که آثار مهم روحی و تربیتی در دلها و جانها باقی می گذاشت.

و مرحوم آیت الله حاج سید مصطفی خمینی (ره) که به شاگردی مکتب پدر بزرگوار خود افتخار می کند در این تفسیر گرامی با همان زبان و روش به طرح مباحث و بیان مطالب اخلاقی می پردازد.

خصوصیت و ویژگی زبان اخلاق را در مقایسه با زبان سایر علوم می توان دریافت. هر یک از علوم ضمن اینکه از موضوع مسایل و روش و نتایج ممتاز برخوردار هستند ولی به طور عموم از زبان واحدی در بیان مسایل استفاده می کنند. در علوم، مفاهیم، مسایل، مطالب و روشها با زبان توصیف و تبیین القاء می گردند و انسان را با بیرون کشاندن از خود به دنبال فهم و درک و مهارت سوق می دهند و مخاطب و طرف سخن عقل است که با تمرکز و دقت به پیگیری به نتایج و حل مسایل دست می یابد.

اخلاق انسان را به نفس و مراقبتهای آن فرا می خواند و زبان آن با علم متفاوت است و به توصیف مفاهیم و مطالب نمی پردازد.

و تمام حساسیت به درک و فهم و مهارت که منظور اصلی علوم می باشد انحصار ندارد و دانش

اخلاق توجه کامل را به خود سازی و ترقی و تکامل و درد و درمان معطوف می سازد و مخاطب آن فقط عقل نیست، بلکه با دل و فطرت پاک سخن می گوید و از وی پاسخ می طلبد و در او اثر می جوید و زبان آن عبارت اند از: پند و موعظه، تذکر و نصیحت، مهربانی و خیر خواهی، هشدار و نهیب بیداری.

تذکر است به علم و بصیرت الهی، جلال و جبروت خداوند، عظمت و کبریایی او، توجه به نعمتهای بی شمار، حلم و گذشت، احسان و انعام، ربوبیت و اکرام، رحمت و غفران، عفو و مقام، فنای دنیا و جاودانگی آن سرای، دوری راه و کمی زاد و توشه، هشدار و پرهیز از غفلت و گناه، ظلم و ظلمت، شرک و ریا، عجب و تکبر.

موعظه و توجه دادن است به آخرت و مراحل آن، جهنم و درکات آن، بهشت و درجات آن، درد و درمان، حسرت و شرمندگی، ظلمت و عذاب، نعمت و نجات.

نقش زبان در علم اخلاق را بسان یکی از مباحث آن نباید دانست و آن روحی است در کالبد همه مطالب آن و مباحث اخلاقی بدون آن از حیات، قوام، تازه گی و بالندگی برخوردار نمی باشد و آن زبانی است ویژه و اهل خاص دارد و در کام هر عالم نباشد و بر هر قامت راست ناید.

نتایج و آثار اخلاق

نتایج و آثار اخلاق را در توحید و معرفت موحدان و روح سرشار از محبت راه یافتگان محفل انس و سینه درخشان خاصان درگاه قرب، می توان مجسم یافت.

تاریخ نشان داده است نسیم اخلاق هرگاه وزیدن گیرد به جانها حیات و بیداری می بخشد و آنگاه که از زبان پیامبر وائمه اطهار و از بیان استاد ذوب شده در معنویات و از فضای نور و معرفت و اخلاص و با زبان بیدار ساز خود، لقاء گردیده در چهره مشتاقان و جان عاشقان و روح دلباختگان آثار و صفاتی درخشنده بدین گونه جلوه گر بوده است:

شوق و رغبت، کوشش و کوشش، احساس و ایمان، جهاد و فداکاری، شور و شیدایی، رفتن و شتاب، دیدار و سعادت، نجات و رستگاری، نورانیت و انقطاع، تماس و اتصال، غلبه عظمت و تجلی جلال و جمال، دل شکسته و اشک ریزان، زبان ذاکر و قلب شاکر، انس و اشتیاق، عبادت و عبودیت، قرب و رضوان و لقاء پروردگار، رهیدن از مضایق دنیا و سرسپردن به آستانه مولا، طهارت روح و درخشش نهان، تهجد و تلاوت آیات.

ظهور و تحقق این آثار و صفات شکوهمند که از ثمرات ارزشمند اخلاق است انگیزه اصلی مفسر عالی مقام در پرداختن به مباحث اخلاقی و معنوی می باشد.